

**ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА ПРОЦЕСІВ МОВЛЕННЄВОГО
СПІЛКУВАННЯ В СИСТЕМІ ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ
І СУСПІЛЬСТВА**

Махукова Т.В.

Інститут корекційної педагогіки і психології

НПУ імені М.П.Драгоманова

В статті здійснюється огляд психологічних концепцій для висвітлення характеристик процесу спілкування, його становлення в онтогенезі, структури суб'єкта комунікації з метою розробки ефективної методики формування культури спілкування дітей молодшого шкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів.

В статье осуществляется обзор психологических концепций для освещения характеристик процесса общения, его становления в онтогенезе, структуры субъекта коммуникации с целью разработки эффективной методики формирования культуры общения детей младшего школьного возраста с тяжелыми нарушениями речи средствами фразеологизмов.

In the article the summary of psychological concepts for explication of characteristics of the communication process, its formation in onthogenesis, the structure of subject of communication is investigated with the purpose of enlaboration of the effective method of forming of culture of communication of junior school age with heavy infrigements of speech by means of phraseologisms.

Ключові слова: характеристики спілкування, засоби спілкування, діалогічна сутність мовленнєвого спілкування, педагогічне спілкування.

Ключевые слова: характеристики общения, средства общения, диалогическая сущность речевого общения, педагогическое общение.

Key words: characteristics of communication, means of communication, dialogical essence of speech communication, pedagogical communication.

Дослідження, підпорядковане провідній меті отримання нових знань для вирішення проблеми формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із важкими порушеннями мовлення (ТПМ) засобами фразеологізмів, зумовило звернення до фундаментальних теоретичних положень цілого комплексу наук, об'єктом вивчення яких є процес мовленнєвого спілкування: лінгвістики, психології, психолінгвістики, соціології, педагогіки.

Усвідомлюючи складність формування навичок побудови та сприйняття мовленнєвого висловлювання у дітей з ТПМ при порушенні процесів та операцій мовленнєвого механізму на усіх його рівнях, в обох ланках, ми здійснюємо ретельний аналіз даних різних галузей знання про закономірності функціонування психічних процесів у дитини, що повинні стати опорними у розвитку спілкування молодших школярів з ТПМ засобами мови. Отже, **мета даної статті** полягає в аналізі психологічних аспектів проблеми спілкування з використанням діяльнісного фрейму через характеристику основних понять найбільш визнаного теоретичного напрямку сучасної психології – теорії діяльності: діяльність, свідомість, особистість. На основі пропонованої О.М.Леонтьєвим схеми: діяльність – дія – операція – психофізіологічні функції, співвіднесеної із структурою мотиваційної сфери: мотив – мета – умова розглядаються всі психічні явища, в тому числі, проблема мовленнєвої комунікації.

Вибір теоретичних концепцій для висвітлення багатогранної проблеми мовленнєвого спілкування в руслі теорії діяльності обумовлений цілями та завданнями нашого дослідження і обмежується аналізом:

- характеристик діяльності спілкування (О.М.Леонтьєв);
- онтогенезу спілкування (О.М.Леонтьєв);
- структури суб'єкта комунікації як змісту поняття особистості в теорії діяльності (Б.Г.Ананьєв);
- психічних процесів, станів, властивостей людини в залежності «людина – людина» (В.Н.Мясищев);
- залежності формування мовлення дитини від предметного змісту, який розкривається в ході діяльності та в ситуації діяльності (С.Л.Рубінштейн).

Визначаючи спілкування як «процес установалення та підтримання цілеспрямованого, прямого чи опосередкованого тими чи іншими засобами контакту між людьми, так чи інакше пов'язаними один з одним в психологічному відношенні», О.М.Леонтьєв виділяє **характеристики** спілкування та їх **зміст**: контактність, орієнтованість, направленість, семіотичну спеціалізацію та психологічну динаміку процесу. Зміст «орієнтованості спілкування» передбачає і напрямок обміну інформацією і природу самої направленості. Зміст орієнтації – особистісної чи соціальної, зумовлює два типи спілкування: особистісно орієнтоване і соціально орієнтоване спілкування. Вони відрізняються комунікативною, функціональною, соціально – психологічною та мовленнєвою структурою. Стосовно змісту одного з трьох центральних понять - поняття **свідомості** в теорії діяльності, важливою є точка зору О.М.Леонтьєва в розумінні залежностей між значенням слова, свідомістю, спілкуванням в процесі формування психіки дитини. Роль спілкування вчений визначає в тому, що саме в процесі спілкування здійснюється розвиток значень, внаслідок чого відбувається і розвиток свідомості особистості.

Становлення в онтогенезі специфічно людських форм спілкування виникає в ході розвитку практичних зв'язків з предметним світом, і саме дії дорослого відкривають дитині предмети в їх людському значенні. «З боку становлення безпосередньо спілкування головна подія, що відбувається в цьому процесі, полягає в тому, що в ньому формуються активні вказівні

жести, тобто перші виділення цілей, зародки предметної свідомості. Вербалізація цих жестів відповідно їй виражається в появі у дитини перших «слів-речень», які, як відомо, теж виконують перш за все цілевказівну функцію. З точки зору генетичного аналізу діяльності це значить, що словесне спілкування виникає в формі дій, відокремлених від спонукаючих їх предметних результатів.... Спочатку способи, засоби таких дій є бідними, потім настає період, коли відбувається оволодіння ними – це лінія розвитку мовленнєвих операцій, розвитку власне мовлення» [4, с.249]. Розкриття та аналіз **структури суб'єкта комунікації як змісту поняття особистості** в теорії діяльності розвинуто Б.Г.Ананьєвим Він виокремлює спілкування, труд, пізнання як найголовніші види діяльності, що визначають формування психіки людини. Аналізуючи основні складові спілкування як психологічного процесу, він виділяє в ньому мовленнєві та немовленнєві засоби спілкування, а також процеси, що становлять його внутрішню сторону – пізнання учасниками спілкування один одного, міжособистісні стосунки, саморегуляцію вчинків людини з урахуванням отриманого знання, перетворення внутрішнього світу людей, що беруть участь у спілкуванні. В мові, мовленні та немовленнєвих засобах спілкування Б.Г.Ананьєв вбачає прояви нерозривної єдності суспільної та індивідуальної форм діяльності людини. Вчений також здійснює психологічний аналіз фрагментів шкільного спілкування, який дає йому підстави для висновків про вплив різноманітних ситуацій спілкування на розум, почуття, волю, їх подальший розвиток, і розвиток в цілому особистості людини. Одночасно Б.Г.Ананьєв розкриває вплив **мотивів**, які визначають вибірковість спілкування та активність, розглядає проблеми **кількісного та якісного оптимуму** спілкування, що є необхідною умовою для нормального розвитку особистості, при впливі засобів масової інформації і безпосереднього повсякденного спілкування, яке має бути в найбільшій мірі сприятливим для формування особистості у виховному аспекті [1].

Особливості вивчення психічних процесів, станів, властивостей людини, що проявляються в діяльності спілкування, започатковано В.Н.Мясищевим. Він одним з перших зосередив свою увагу на дослідженні психічних процесів, станів та властивостей людини в залежностях «людина – людина», «людина – спільність», на відміну від поширеного тривалий час вивчення психіки у вузькому висвітленні залежностей «людина – предмет, знаряддя». У дослідженнях процесу спілкування В.Н.Мясищев, в першу чергу, зосереджував свою увагу на взаємодії конкретних особистостей, які певним чином відображають один одного, ставляться один до одного та впливають один на одного, заглибився в дослідження **мовленнєвої діяльності** тих, хто спілкується, способів поведінки, які вони при цьому практикують. В.Н.Мясищеву, одному з перших, належать спроби порівняння особливостей відображення інших людей, систематизації найбільш поширених форм взаємозв'язків ставлення та поводження з іншими у дитини і дорослого, фактори, які зумовлюють формування у людини тих чи інших ставлень, що проявляються в способах поводження в контактах з оточуючими її людьми. В змістовних та формальних характеристиках оцінок, які людина дає тим, з ким взаємодіє, відбивається не тільки об'єкт оцінок, але і особистість того, хто оцінює, рівень його розвитку як представника певного народу, члена колективу, особистого досвіду спілкування, знань, діяльності. В.Н.Мясищев спеціального розглядав причини, які збільшують чи послаблюють результат словесного впливу одної людини на іншу, зумів показати, що **слово** має загальний смисл для певної групи людей та індивідуальний, що змістові, виразні та дійові елементи спілкування полягають не тільки в мовленні, міміці, пантоміміці, але й у відтворюванні кожним учасником спілкування великої кількості образів, проникнутих більш чи менш сильними емоціями, в зв'язку із зверненням до нього мовленням [1].

Діяльнісний підхід, яким керувався С.Л.Рубінштейн в експериментальних роботах, виявив вихідну залежність формування

мовлення дитини від двох основних умов: **від предметного змісту, який розкривається в ході певної діяльності і від ситуації спілкування.** Ці умови в їх єдності визначають відповідні стадії в мовленнєвому розвитку дитини: ситуативну, генетично більш ранню, та контекстну. Дитина оволодіває новим змістом - образним, понятійним в різних ситуаціях спілкування з дорослими та іншими дітьми, і, в залежності від цього, у неї формуються різні види і типи мовлення, які, в свою чергу, здійснюють суттєвий вплив на мислення та інші форми діяльності. Узагальнюючи результати експериментів, С.Л.Рубінштейн зазначав, що різні форми або ступені розвитку мовлення, будучи пристосовані для повідомлення певного роду предметно – смислового змісту в певних умовах спілкування, в цих умовах спілкування і формуються [7].

Особливе місце у вирішенні проблематики спілкування посідає теорія, створена М.М.Бахтіним. Він по-новому та глибоко розкриває діалогічну сутність мовленнєвого спілкування і реальною одиницею такого спілкування вважає висловлювання, принципово відмінне від речення як одиниці мови. Висловлювання - це і репліка побутової розмови і великий роман або науковий трактат, але в будь – якому випадку висловлювання закінчується передачею слова іншому. Між висловлюваннями існують специфічні відношення питання – відповіді, ствердження – заперечення, ствердження – погодження, наказу – виконання та ін., висловлювання завжди установлене на відповідь іншого, на активне відповідне розуміння, воно не піддається граматиці і не вивчається лінгвістикою. Речення ж є, на відміну від висловлювання, відносно закінченою думкою, безпосередньо співвіднесеною з іншими думками того ж самого, хто говорив. Таким чином, М.М.Бахтін визначає особливості висловлювання як одиниці мовленнєвого спілкування. Це, по – перше: зміна мовленнєвих суб'єктів, по – друге: специфічна завершеність, що визначається трьома факторами: 1) предметно – смислова вичерпаність висловлювання; 2) мовленнєвий задум або мовленнєва воля; 3) типові композиційно – жанрові форми завершення, які дають можливість

відповісти на висловлювання чи зайняти відповідну позицію. Отже, діалог в теорії М.М.Бахтіна, є живим спілкуванням між людьми, в процесі якого його учасники духовно збагачують один одного, висловлюють, перетворюють, розвивають свої думки та почуття, виробляють спільну позицію або, навпаки, залишаються при своїх поглядах (тепер вже уточнених). Головне тут – діалог самих авторів - суб'єктів, який приводить до їх духовного розвитку. Це найважливіша форма безперервної взаємодії людини із світом, коли в процесі обміну репліками, питаннями, відповідями розвивається суб'єкт [2].

Мовленнєві дії і навіть окремі мовленнєві операції, результатом яких є оформлене за законами певної мови висловлювання, входять в інші види діяльності, в першу чергу – в пізнавальну, що формується в ході організованого дошкільного та шкільного навчання. Вирішення проблеми формування мовлення та мови у молодших школярів із ТПМ з метою вільного оперування системою засобів для забезпечення якісної вербальної комунікації в сферах пізнання та соціальних стосунків, в свою чергу, безпосередньо відбувається в ході педагогічного спілкування. Педагогічне спілкування являє собою форму навчальної взаємодії, співробітництва учителя та учнів, що одночасно реалізує комунікативну, перцептивну та інтерактивну функції, використовуючи при цьому всю сукупність вербальних, зображувальних, символічних та кінетичних засобів (І.О.Зимня), теоретичний фундамент якого в достатній мірі є розробленим психологічною наукою. Тому, одним з напрямків комплексного вивчення об'єкта дослідження – процесу спілкування дітей молодшого шкільного віку із ТПМ в корекційно – навчальному середовищі, суб'єктом якого є дитина в групі однолітків із порушенням мовленнєвого розвитку має стати також педагогічний аспект дослідження з методологічними принципами та підходами теорії педагогічного спілкування.

Специфіка педагогічного спілкування виявляється в його направленості, тому що воно направлене не тільки на саму взаємодію з метою особистісного розвитку учнів, але і, що є основним для педагогічної

системи, - на організацію засвоєння навчальних знань і формування на цій основі умінь. На думку І.О.Зимньої, нова якість педагогічного спілкування визначається, насамперед, тим, що воно реалізує специфічну навчальну функцію, характеризується потрійною направленістю: на саму навчальну взаємодію, на актуальний стан та перспективи розвитку учнів і на предмет засвоєння.

Характеризуючи одиниці педагогічного спілкування, І.О.Зимня розмежовує поняття педагогічної одиниці спілкування та комунікативної одиниці і підкреслює, що педагогічні завдання пояснення, систематизації, організації способів дій пов'язані із засвоєнням учнями навчального матеріалу, а комунікативні завдання пов'язані з вибором найбільш ефективних засобів здійснення впливу на учнів, з чим постає питання реалізації обох завдань через мовленнєві дії [1].

За визначенням М.І.Лісіної, комунікативне завдання є тією метою, на досягнення якої в даних умовах направлені різноманітні дії, здійснювані в процесі спілкування. Також автор виділяє групи комунікативних завдань, з позицій того, хто говорить: 1) передача повідомлення, 2) запит інформації, 3) спонукання до дії; 4) вираження ставлення до вербальної чи невербальної дії партнера комунікації. Кожна з груп комунікативних завдань здійснюється численними мовленнєвими діями, які становлять собою реалізацію більш конкретних завдань [5].

В роботах дослідників (А.В.Вельський, В.А.Артьомов, Л.Д.Ревтова, В.І.Кадомцев та ін.) здійснено спроби класифікації мовленнєвих дій «розповідання» (власне розповідання, повідомлення, найменування, оголошення, перерахування, репліка, відповідь, донесення, рапорт, розповідь, казка) та «спонукання» (наказ, команда, вимога, розпорядження, попередження, погроза, порада, побажання, запрошення, прохання, умовляння, благання).

В дослідженні А.К.Маркової, направленому на розгляд спілкування як засобу та мети навчання, звертається увага на необхідність в

ході педагогічного спілкування через поетапні дії реалізації комунікативних завдань навчити учня на першому етапі оволодіння спілкуванням ясно, точно висловлювати свою думку, на другому етапі - впливати на партнера спілкування, доводити та аргументувати [6].

Отже, педагогічне спілкування, з представленістю в ньому одночасно трьох сторін – комунікативної, інтерактивної, перцептивної, являє собою форму навчальної взаємодії, співробітництва педагога та учнів з широкою представленістю вербальних, зображувальних, кінетичних, символічних засобів (І.О.Зимняя, Я.Яноушек, А.К.Маркова, О.О.Леонтьєв та ін.).

У вітчизняній сучасній корекційній педагогіці одним з основних суспільно значущих завдань вважається формування у дітей з особливими потребами адекватних способів діяльності, для вирішення якого необхідне створення оптимальних умов для розвитку і реалізації їхніх можливостей до спілкування [8].

Аналізуючи наукові засади побудови цілісної теорії спеціального навчання, зокрема у філософському та соціокультурному аспектах, В.В.Тарасун вважає важливим в парадигмі спеціальної освіти дітей з тяжкими порушеннями мовлення забезпечити засвоєння норм поведінки, розвитку ціннісних орієнтацій, «навичок спілкування в стандартних соціокультурних ситуаціях, оволодіння ними стандартними схемами соціальної поведінки і соціальної взаємодії» [8, с. 21]. Шлях реалізації таких завдань В.В.Тарасун вбачає у розвитку здібності до спілкування – універсальної якості особистості, що має загальнопедагогічне звучання і виконує «організаційну та плануючу функції у шкільному навчанні ... дає змогу вийти за межі мовленнєвих аспектів навчання у галузь взаємин дітей, їхнього ставлення до змісту навчання, до навколишньої дійсності» [8, с. 255].

Таким чином, аналіз психологічної літератури і теоретичних засад спеціального навчання підтверджують необхідність опори на первинно збережені процеси мотивації діяльності, орієнтування в ситуації,

загальнофункціональні процеси в механізмі мовленнєвої діяльності, невербальні компоненти комунікації для формування культури спілкування у молодших школярів із ТПМ, вирішення завдань корекції та розвитку всіх компонентів мовленнєвої діяльності і мови, як провідного засобу спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зимняя И.А. (Ирина Алексеевна) Педагогическая психология: Учеб. пособие. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1997. – 480 с.
2. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. М., 1986.
3. Леонтьев А.А. Психология общения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 3-е изд. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2005. – 368с.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т II. – М.: Педагогика, 1983. – 320 с., ил. – (Труды д. чл. и чл. –кор. АПН СССР).
5. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. Пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.
6. Маркова А.К. Психология усвоения языка как средства общения. М., 1974.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии - СПб: Издательство «Питер», 2000 - 712 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
8. Тарасун В.В. Логодидактика. Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2004. – 348 с.